

אזנים לשמועה

(פרשת הספר ומעשהו)

גלגוליו של ספר זה, כפי שהוא מונח לפנינו, מדגימים אל נכון את מאמרו של הזהר (במדבר קלד) על מזל הנצרך לספר שבהיכל.

פגישתי הראשונה עם עניינו נעוצה אי שם בזכרונות ילדות. בבית דודי, רבי מנשה הכהן רפפורט ז"ל, שהיה מחסידי סקרנביץ, מצאתי קונטרס בודד מתוך המהדורה הראשונה של שמועות ראי"ה (בראשית) שנדפסה בשנת תרצ"ט. הוא שסיפר לי על עמיתו מחצר סקרנביץ, בן העיר שדליץ (פולין), התורני, ותיק וחסיד הר"ר קלמן אליעזר פרנקל ז"ל שדבק ברב ראי"ה קוק ועשה אזנים לתורתו בספר "שמועות ראי"ה", הוא שמסר לדודי את הקונטרס לאות ידידות.

לימים נתוודעתי לרק"א פרנקל הנ"ל שהיה שכן ומודע למר אבי ז"ל, והוא אף טרח והתעסק למנותו - על פי בקשת ר' פנחס שיינמן ז"ל, יו"ר המועצה הדתית בתל אביב - כרב לבני החבורה בבית הכנסת "תורה ועבודה" בתל אביב, בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה. כשבגרתי ועמדתי על דעתי הפצרתי ודחקתי ברק"א פרנקל שיוציא לאור את יתר חלקי שמועות ראי"ה, והוא אף מסר לי מסורות על פה של הרב. שנות לימודי בירושלים קרבוני לבנו של הרב ראי"ה, הרב רצי"ה זצ"ל, ואף ממנו קיבלתי שמועות על תורת אביו בכלל ועל ענייני שמועות ראי"ה בפרט. הוא עודדני ועוררני להשלים את העיבוד של כתב היד שברשות רק"א פרנקל (ראה במכתביו להלן עמ' 378-381). לימים אף הרשה לי להעתיק את הגהותיו על הגיליון בשמועות ראי"ה. אלה הצטרפו למה שהעתיק מהגיליון ידידי ועמיתי הרב טוביה ליפשיץ.

כשהתעמק והתענף עיסוקי בתורת הרב ובהפצתה, קבע איתי רצי"ה מועד מיוחד, בערבי שבת לאחר חצות היום, בחדר "הקטן", שעות השמורות בזכרוני בנעם ובמתיקות מיוחדת. אף הוא זרזני בעל פה ובכתב לעסוק בעיבוד מחדש של חומש בראשית ולטפל בהכנה לדפוס של חלקי הספר הנוותרים, על שאר חומשי התורה.

הדיונים עם הרק"א פרנקל על דרך העיבוד, השקלא וטריא בדבר כוונתו של הרב בדבריו, דיוקים בסגנון וכו' נתמשכו על פני שנים הרבה. התכתובת בינינו משתרעת על פני שנים, משנת תשי"ד ועד סמוך לפטירתו בשנת תשמ"ב. חלק חשוב מהטיטוט שנרשמו על ידי הרק"א פרנקל עובד על ידי בכתב והעברתי לעיונו. אמנם לכלל גמר ומעבר לעולם העשייה לא הגיעו הדברים.

לאחר פטירתו של הרק"א פרנקל (כב' אב תשמ"ב), הצעתי ליורשיו לסדר את החומר בצורה שתאפשר עיבודו והבאתו לכלל פרסום והדפסה. אולם גם אז לא נפתרה בעיית המו"ל. בשלב מסוים ניהל הרק"א פרנקל משא ומתן עם מוסד הרב קוק, עם ר"י רפאל ובנו הרב שילה, עם ר' זאב בלומנצוויג ועם הרב קצנלבוגן. המצאתי להם דוגמאות של שיחות מעובדות והם הביעו נכונותם להוציא לאור את הספר. באותם הימים ערך ד"ר חיים חמיאל ז"ל את הקובץ "באורו", בו פרסמתי את המאמר "תורת העל פה של הרב" שכלל אף עיבוד מחדש של פרשת בראשית שנת תר"ץ כפי שמופיעה במהדורה הראשונה של שמועות ראי"ה. או אז נודע דבר כתב היד של שמועות ראי"ה ונתגלגלה זכות על ידי איש המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ר' שמואל בורנשטיין ז"ל, בנו של האדמו"ר הרביעי לבית סוחוצ'וב ונכדו של בעל "שם משמואל", שנכנס בעובי הקורה והביא לידי כך שההסתדרות הציונית באמצעות המחלקה הנ"ל תרכוש את כתב היד. הוא, שהיה אמון מבית אבותיו על מהלך המחשבה החסידית בסוגיות שבפרשת השבוע, מצא בשיחות של שמועות ראי"ה הדים לסגנון ולתוכן שהיה קרוב אליו. הוא אף סיפר לי על השתתפות אביו, האדמו"ר משכונת בית וגן בירושלים עם גיסו, רבי ישעיה שפירא (האדמו"ר החלוץ) בסעודה שלישית אצל הרב (ראה בספר אדמו"ר-חלוץ, תשכ"א, עמ' 187).

על הרב ובית סוחוצ'וב ראה "בשדה הראי"ה עמ' 258, ושם בעמ' 465 שרבי אברהם אבא, אביו של הרק"א פרנקל היה חסיד סוחוצ'וב וכן במועדי הראי"ה עמ' יג וכן בעמ' תקפ"ב-תקפ"ג, במהדורת תש"ע עמ' 20 וכן בעמ' 534-535. אגרות לראי"ה מהדורת תשמ"ו עמ' קל"ז, רס"ח; ליקוטי ראי"ה ח"ב עמ' 207 ולהלן).

מעתה, לכשהועמד כתב היד כולו לרשותי הייתה המלאכה מוטלת עלי. והמלאכה הייתה מרובה ורבת פנים. רובן המכריע של השיחות נאמרו בשעת סעודה שלישית בשבת ביידיש (פרט לאותן שבתות הקיץ בהן נפש הרב בשכונת קרית משה, ואז מפני השוני שבאוכלוסיית המקשיבים דיבר בעברית (מועדי ראי"ה עמ' יד, להלן עמ' 387)). במוצאי שבת ולעתים קרובות אף במועד מאוחר יותר העלה הרק"א פרנקל

את הדברים על הכתב (ראה להלן בפנייה: וזאת למודעי, בהקדמתו למהדורה הראשונה, עמ' 375). וגם אז לא תמיד הצליח לעמוד על הקו החורז את הנקודות כולן. הרישום, כפי שהגיע לידי לא היה תמיד מסודר, היו פרשיות שבמשך פרק זמן רצוף נרשמו על הסדר במחברות, והיו כאלה שנרשמו על גבי דפים בודדים, מהם בצורה תמציתית או כראשי פרקים, כנראה כהכנה לפיתוח והרחבה. גם ציון השנים לא היה עקבי, ולעיתים נגרם בלבול רב על ידי טיוטות שונות. גם כתב היד, יש שהיה שונה משיחה לשיחה, מה שמעורר חשד על כותבים שונים שאולי הרק"א פרנקל ביקש את עזרתם, או שקיבל מהם את רישומם שלהם. ראה לדוגמה מה שהעתיק הרב ר' נתן רענן מרשימותיו של ר' דב מילשטין תחת הכותרת "מפי ראי"ה" ("בשמן רענן" א עמ' קלב). במקרים לא מעטים היתה נדרשת פעולת "בילוש" כדי למצוא את רצף הדפים השייכים לשיחה אחת, ורק לאחר מכן אפשר היה לנסות לעמוד על מהלך הרעיונות. יש שעלה חשש שנשתרבבו חידושים שעלו בדעתו של הכותב, תוך כדי כתיבה, והוא בטעות יחסם לאומר (כך גם יש בפרשיות ספר בראשית במהדורה הראשונה). כנראה שבמשך השנים עשה הרק"א פרנקל שימוש בחלק מהדברים בדרשות שהוא עצמו נשא בשבתות והללו נשארו בכתב היד צמודים לדברי הרב.

המשימה המרכזית היתה, אפוא, לעמוד על המהלך הפנימי והשתלשלות הדברים כפי שיצאו מפי הרב. זו אכן היתה הקשה ביותר. אמנם פעמים הרבה היה אלופי מאז ימי נעורי, הגאון הרב ר' יעקב כץ נ"י, בהבנתו הבהירה, מסייע בידי לעמוד על תיומת המהלך כולו. יש שזמן מרובה נתקשיתי בחשיפת "חוט השני", ויש שעדיין נשארו ב"צריך עיון". כך הן שלוש שיחות שנדפסו במהדורה הראשונה (בראשית תרצ"ה, וישב תרצ"א, ויגש תרצ"א) והן נדפסו לפנינו במהדורה זו במתכונתן הראשונה. במקביל לעבודתי בישיבת הכותל נעשה שימוש בשיחות המעובדות על ידי לימוד ברבים של פרשיות השבוע, בדיבוק חברים ובעיון המשותף בו, נתבררו כמה וכמה סתומים. מכאן גם ראשי הפרקים שבאו בראש כל "שמועה" ובקטע המסכם בשם "בשולי השמועה".

סוגיה בפני עצמה היא שאלת ציון המקורות. הבקאות הפלאית של הרב היא שעמדה לו להביא "ממרחק לחמו" ומכאן נגזרים קשיים רבים, מה עוד שהרב עצמו - על פי עדות הרק"א פרנקל - עמד על הצורך לעבד את דבריו שבעל פה, וזאת מבלי לבוא חשבון על השוואות לכתבי הרב האחרים וביניהם אלה שנדפסו לאחרונה.

השמועות נאמרו במשך שנים רבות בפני ציבורים גדולים ומגוונים והיו בין השומעים, אמנם מעטים, שהעלו על הכתב חלקים מה"מערכות" שקלטו. ביניהם הרב משה צבי נריה, הרב רענן, ר' דב מילשטיין, הרב ר' שלמה זלמן אויערבך,¹ ר' מרדכי גלובמן.² יש שזכינו לכמה עיבודים לשיחה אחת והיה צורך לשלמות המלאכה לצקת את כל המקורות והניסוחים למקשה אחת. הרב נריה שהסתופף אצל הרב בחמש השנים האחרונות לחייו (תר"ץ - תרצ"ה) היה בעל עין חדה ולב פתוח לקלוט את מה שראו עיניו ושמעו אוזניו ובכתביו נשתמרו חומרים רבים בנידונו. הרבה נהייתי ממנו עצה ותושיה הן בדברים שבעל פה והן במה שנדפס ממנו. כך בספרו "נר למאור" על פרשיות השבוע שנשתבצו בו קטעים מתורת הרב, וכן בסדרת ספריו הנלבבים על חיי הרב שבהן פזורות שמועות רבות שנעשה בהן שימוש בספר שלפנינו. הרב רענן, הן בתקופה לפני שהיה ל"חתנא דבי נשיאה" ובוודאי לאחריה, יש שהעלה על הכתב ממה ששמע והדברים נערכו בחלק א של "בשמן רענן" ובהן נכללו כאמור לעיל אף קטעים רבים ממה שהעתיק ממחברותיו של ר' דב מילשטיין.

בשיחות שכתב רק"א פרנקל יש שבאה הערה: שמעתי מרצ"ה, שמעתי מר' נתן. משמע שהוא נעדר מהשיחה וטרח להשלימה מפי אחרים.

במשך שנות העיבוד של השיחות מסרתי כמה מהן לפרסום והן עברו את ביקורתם

1 בשעתו מסר לי הרב מ"צ נריה מספר דפים בודדים של שיחות על פרשיות בא, בשלח, יתרו הכוללים ראשי פרקים וסובבים בעיקר על ענייני הלכה השייכים לפרשה. כתב היד נראה קרוב מאוד לכתב ידו של הגרש"ז בתקופת חייו המאוחרת. על אחד הדפים מצידו האחר מצויה ה"פירמה" של רח"ל אביו של הגרש"ז. המקור נמצא כיום בארכיונו של הרב נריה ז"ל.

2 במכתב אלי מתאריך כ"ז כסלו תשמ"ט כותב הרב נריה: "בימים ההם אמרו שר' מרדכי גלובמן כותב את השיחות". אכן התברר שר' מרדכי דנן עלה לא"י מרוסיה בשנת תרפ"ד והתוודע לרב ובעידודו החל לכתוב את שיעוריו בספר הכוזרי ובשלב מאוחר יותר את השיחות של הסעודה השלישית. את החיבור קרא בשם "מנחת כהן ורק חלקים ממנו נשתמרו בכתב יד, כנראה על ספר שמות. בשנת תשנ"ח הוציאו לאור בני משפחתו (גלובמן-גוברין) את תולדות חייו כפי שנכתבו על ידו. אמנם עוד קודם לכן בשנת תש"ן בחוברת "ניצני ארץ" (חוברת ז, אייר תש"ן) נדפסו השיעורים בספר הכוזרי וחלק מזיכרונותיו על הרב. (ראה עוד ב"ליקוטי ראי"ה" ב עמ' 181 ולהלן בנספחים עמ' 427-429).

של אלו שעוד זכו לשומען מפי הרב. ביניהם הרצי"ה קוק, הרב ישראל, הרב נריה ועוד.

מכל האמור עולה שאכן המלאכה הצריכה זמן מרובה ומכיוון שלא יכולתי להתפנות כל כולי לעניין נמשך הדבר על פני כמה וכמה שנים. בשנים תשנ"ג-תשנ"ד הוציאה "המחלקה לחינוך ותרבות תורנים" בגולה בראשותו של ר' אליעזר שפר, עשר חוברות שבהן נדפסו חלק מהשיחות. והנה נתקיים בי "בעל הבית דוחק". מי שרכש את כתב היד ובגלגולו הנוכחי הוא נקרא "המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות" ובראשה עומד הרב יחיאל וסרמן, הוא שהכיר את שיעורי שמועות ראי"ה מתקופת לימודיו בישיבת הכותל - נכנס לעובי הקורה לזרז - על ידי זירוזה של בתי אסתר גרוסברג - את ההוצאה לאור, בשלב הנוכחי, של הכרך הראשון על בראשית ושמות. זרוע הביצוע של המחלקה הנ"ל, "ספריית אלינר", בניהולה של הגב' אורית אביטל, לקחה על עצמה את ההוצאה לפועל, להוריד לעולם המעשה את שפע השמועות. אכן, כך יאה הדבר - ר' אליעזר אלינר, מיקירי ירושלים, שעל שמו קרויה הספרייה, נמנה על מקורבי הרב כתלמיד וכפרשן של משנתו. נוסף על השיחות עצמן נתווסף פרק של נספחים המשלים פרטים ומקורות שונים על ענייני "שמועות ראי"ה".

העיון והפרשנות בפרשת שבוע ממלאים מקום נכבד בספרות ישראל. הם מתחלקים לפרקי משנה רבים, יש שעיסוקם בפרשנות ראשונים ואחרונים הסובבים "על אתר" בפסוקי הפרשה. יש שמדגישים את הנושא הכללי העולה מתוך דברי התורה ופרשניה. יש הסובבים על צד הפשט, ויש המפליגים לשטחי המדרש הרחבים.

ליצירת הביכורים של הרב על הפרשיות, "מדבר שור", במתכונת של "דרושים יקרים ממולאים בדעת אמונת אומן ויראת ד' טהורה" מתקופת כהונתו הראשונה כמרא דאתרא בעיירה זיימל בין השנים תרמ"ח - תרנ"ו, הקדים הרב מסה בשם "מדבר קדם". יש בדברים להטיל אור על כיווני יצירתו, במיוחד על זו שהתמיד בה

במשך קרוב לחמישים שנה: שיחות על פרשת השבוע.

"אמנם בחלק האגדה ובמקצוע הדרוש, אף כי רק מעט עבדתי בו אבל רואה אנכי בעזרת ד' שדרכי דרך חדשה היא, אשר ברובי ספרי הדרוש כמעט לא ראיתי דוגמתה. ומאז חפצתי מאוד להתוות קו של עומק הדעת וההתבוננות על פני חלקת הדרוש, לא לבנות על פי יסודות של ספרים קדמונים זולת דברי חז"ל, רק להרחיב גבול הגיוני לב המושקפים על פי הבחנה ישרה בעומק דברי חז"ל וכתבי הקודש, בצירוף הכוח המוסרי הכללי הנקלט משורשי התורה והיראה וענפיהם, אשר אקווה כי מי שיבחן בדברי אלה ברעיון של בינה ישרה וחודרת, ימצא בהם דברים המרחיבים את הלב ומגדילים את תורת המוסר,³ הנחוצה לכל איש אמונים אשר ישר הולך. ואם כי בין מרבית הספרים למערכת האגדה נמצא גם כן הכתובים בעומק הגיון, ביחוד גבר בזה הגאון מהר"ל מפראג ז"ל בחיבוריו, הרי אינם רבים כל כך עד שנוכל לומר שלא יחשב לנחוץ עוד כעת להוסיף ולהרחיב גבול האגדה על פי דרך ההתבוננות ועומק הרעיון. ובאמת חלק האגדה בעיקרו וודאי מטרתו לרומם היא את רוח האדם ואת הכרתו המוסרית. וכאשר ראיתי רבים מהספרים העוסקים בדרוש, לא שמו להם לקו להרחיב את גבול חכמת המוסר, רק להשיג הדברים הטובים הידועים על פי ביאורים בדברי חז"ל ובמקראות. אמנם דבר זה גם הוא רצוי ומקובל כי בהרחבת הדברים יכנסו בלב להיות שמורים ופועלים על הטבע והמידות, אבל אין ראוי להזניח העיקר והוא הדעת. ועל כל מי אשר חננו ד' יתברך באיזה רוח בינה הראוי להשתמש בו להעשיר את אוצר דעת יראת ד' בעמנו, נראה לי כי תחשב לחובה קדושה להוציאם לאורה למען ישוטטו רבים ותרבה הדעת.

והנני מעיר בצדק כי דברי אלה כרובם הייתי יכול להציגם בצורת ספר הגיוני ההוגה דעות ורעיונות ישרים, מבלי להעריכם בתור דרושים הסובבים רק על מרכז הביאור בדברי חז"ל והפסוקים, והיו הביאורים רק לסמך וראיה שהדברים נכונים ונתנו להיאמר באשר מתאים לזה דברי חז"ל וסגנון הכתובים. אבל לאשר הזמן לא ירשני לסדר הדברים כאשר עם לבבי, מרובי טרדות

3 הדברים נכתבו בתקופת פריחתה של תנועת המוסר מיסודו של רבי ישראל מסלנט. השווה הקדמתו של הרצי"ה ל"מוסר אביך".

בעניני קודש וחול, הנה הדברים הרי הם כמו שיצאו מהרעיון ומהם נאמרו לעיתים לפני עדת ד', וכאשר אמרתם לפי הסגנון הרגיל לפתוח בדברי חז"ל וכן העלייתם על הספר, כבד עלי הדבר לשנות סדרם. אף שהיה נראה שתהיה התועלת יותר מורגשת אם היו הדברים באים שלא בדרך דרושים, כי מטרתי העיקרית היא להיות הקורא מתבונן בעומקם של הדברים והרעיונות החדשים ולא לשום את כל מבטו אם הדברים מחודדים בהתכוונם בתוך המאמרים שעליהם חידשתים. אבל אקווה שהמעין הנבון ידע עת ומשפט ויבין בין ענין שלפי מטרתו בא לבאר את המאמרים אשר גם אלה נמצאים אחת הנה ואחת הנה, ובין ענין אשר מגמתו להודיע תבונה והגיון לב הנובע מכללות דרכי התורה והלימוד האגדי" (מדבר שור עמ' 1).

פרט ל"הצהרת כוונות" זו שהיא כעין בית אב למכלול עבודתו הרוחנית-ספרותית (השווה הקדמתו ל"עין איה"), יש בכמה מדברי הרב, בתקופות שונות, דבר יחסו לתורת העל-פה שהשמיע מסביב לפרשת השבוע. כך כתב בתקופת לונדון באגרות ראי"ה ח"ג עמ' נ:

"אחרי אשר בימי שבתי במקום המרפא מעטתי קצת בשיחות פנימיות, ממעקי ההגות הליבית, היה לי לקורת רוח בהביעי את המחשבה, בתוך שילובי דברים של אגדה והלכה בסעודה שלישית של שבת קודש שעבר. על דבר מהלך החיים בתוכיותם בכנסת ישראל באדם ובעולם".

ואילו בתקופת ירושלים באגרות ראי"ה ח"ד עמ' רכז כתב:

"והנה דרשני כת"ה לכתוב לו מנאומי בעדת קודש, אמנם קשה לי לזכור את שטפי הרגשות והמחשבות העוברות בעת הדיבור והטרדות מרובות, בכל זאת אקווה למצוא מועד בלי נדר לרשום קצת, וכת"ר כיד חכמתו וזכרונו הטוב יוכל לשפר את הדברים להיות לברכה".

בהסכמת הרב חרל"פ לשמועות ראי"ה נכתב:

"שיחותיו בקודש אלו על פרשת השבוע, אלה הדרושים הרבים אשר היו יורדים חדרי בטן וממשיכים לבות ישראל לאהבת ד' אהבת תורה ומצות אהבת ישראל וארץ ישראל. מהם לא נמצא כלל בכת"ק, לא העלם עלי ספר ולא חרתם עלי גיליון, וכמה פעמים הרהבתי עוז לשאול מדוע לא יעלה אותם

על הכתב לזכות את הדורות ברעיונות אלו אשר הופיעו עליו בשעתא דצלות דמנחה זמן ההתגלות של כסופא דכל כסופין, חדוה דכל חדותא, השיב לי בענית קדשו, כי אם אבוא להעלות אותם על הכתב לא יספיקו כי הם בבחינת רדיפן מ"א, אשר אין קץ וסוף לעמקם ולרחבם, אף גם זאת הבנתי מאמרי קדשו, כי מאחר שכל אלה אשר הופיעו עליו בשבת קודש הרי הם אצלו בבחינת קודש ואין לו להנות מהם רק אשרי אוזן שמעה כל אלה" (להלן עמ' הסכמת הרב 366-367).

אמנם המשתוקקים לדברי הרב על פרשת השבוע חפשו דרכים שונות למלא החסר. כך נערך בשנת תשס"ח על ידי הרב מ"י צוריאל הלקט "פניני הראי"ה", "מלוקט מכל ספריו עם הרבה תוספות מכתבי יד ממה שנאמר בעל-פה על ידי שומעי דרשותיו".

החל משלהי שנת תש"ע התחילו להופיע כרכי "חומש הראי"ה", לקט מכתבי הרב ובנו על פסוקים בפרשה (יצאו עד עתה שלושה כרכים: בראשית, שמות, ויקרא בעריכתם של הרבנים רמר, לונדין). (ראה בפתיחת מאמרו של הרב יהודה שביב בקובץ "באורו" עיונים במשנתו של הראי"ה קוק, תשמ"ו עמ' 19: "ראוי היה ללקט פירושים העולים בכתביו ולסדרם על דרך המקראות").

יצירה מיוחדת במינה בזיקתה לפרשת השבוע הקרויה "נלכה עד הראה" כתב הרב אבנר שלו. היא בנויה מסביב לנושא עיוני העולה מדברי התורה בפרשה ומסתמכת על מקורות שונים בכתבי הרב שנדפסו.

לאחרונה נתחדש פן חדש על ידי "בית הרב": הראי"ה בפרשה, דף לפרשת השבוע שנכתב על ידי מחברים מקשת רחבה של מעיינים ונשלח בדואר האלקטרוני למנויים.

מאז ראשית עיסוקי בכתב היד הצטרפו רבים לסייע בדרכים שונות. הגאון הרב יהודה סגל ז"ל, רבה של קרית שלום בתל אביב, שהיה מקובל על רק"א פרנקל נשא ונתן איתי בענין. ר' צבי ברנשטין ז"ל שהיה מראשי המפד"ל וזכר לרק"א פרנקל את חסד נעוריו ב"צעירי המזרחי" בפולין ובעבודתו בארץ במסגרת "הפועל המזרחי",

ניסה את כוחו במציאת נוסחה שתאפשר את המשך העיבוד. ווטיק וחסידי מחסידי סקרנביץ ר' אהרון נלקנבויים, איש בני ברק שהיה בן עירו של רק"א פרנקל בפולין, דן איתי בדרכים להפיס את דעתו. ר' מיכאל אלבויים מבני ישיבת הכותל, נסע בשליחותי כמה פעמים לתל אביב להיפגש עם הרק"א פרנקל. ר' דב שפטיה ערך כעובד המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה חלק מהשיחות. חתני, הרב מרדכי פייג, דן בעבר עם הרק"א פרנקל בדרכי הביצוע ואחד מנכדי אנין הטעם ר' אלעד ברנד עסק בטוב טעמו ובמסירות בעריכה ובהבאה לדפוס של השיחות.

במדור הנספחות באו מסמכים, פרטים ועדויות של חלק מאלה שזכו להשתתף בפועל בשולחן השבת בסעודה השלישית ולשמוע את דברי הרב ולהתעלות עימם. לגביהם אמורה תקוותו של הרמ"צ נריה ז"ל שנכתבה לפני שבעים וחמש שנה (להלן עמ' 445) "לעורר את הזיכרון" למה שהם שמעו "ואלה שלא זכו לכך יתנחמו במחשבה שביום מן הימים עתידה תורה זו להידרש בהרחב הביאור על ידי זוכריה ומביניה". מי שנותר לו רק להעמיק בתורה שבכתב כפי המנוסחת במהדורת שמועות ראי"ה שלפנינו, זו שבית הולדתה היתה התורה שבעל-פה, ראוי לו להתפלל בלשונו של הרב: "להבין נועם שמועה" (שמונה קבצים, קובץ ג, אות רצ).

חיים ישעיהו הדרי

בתוככי חומות ירושלים

פ' שנים לפטירת הרב

כ"ו חשוון תשע"ה